

שני מכתבים מארכיון מארי שעניינם נבואות פולחניות

משה ענבר

פרופ' יהושע מאיר גרינץ, שלזכרו מוקדש ספר זה, התחיל ללמד בחוג למקרא באוניברסיטת תל-אביב בשנת 1959; זכיתי להשתתף בשיעורו הראשון באוניברסיטה והמשכתי ללמוד מפיו בשנות לימודי לתואר ב"א ולתאר מ"א ובשנים ששימשתי אסיסטנט שלו. יסוד חשוב בהוראתו ובמחקרו של פרופ' י"מ גרינץ היה השוואת-תעודות מהמזרח הקדום למקרא, והוא אף הציע להקים באוניברסיטת תל-אביב מפעל להוצאת ANET עברי. מפי פרופ' י"מ גרינץ למדתי לראשונה על חשיבות תעודות מארי לחקר המקרא, והוא עודדני לצאת לחו"ל ללמוד את תעודות מארי. יהא נא חיבור זה, העוסק בשני-מכתבים ממארי, משום תרומה צנועה להעלאת זכרו של מורי, הפרופ' י"מ גרינץ.

שני-המכתבים הכתובים אכדית, המובאים להלן, נמצאו במארי היא תל-חרירי שעל הפרת התיכון, וזמנם אמצע המאה ה-18 לפנה"ס בקירוב. על חשיבות המכתב הראשון, A.1121¹, לחקר הנבואה המקראית עמד ג'. דוסין, החוקר המובהק של תעודות מארי, והוא המציא בשנת 1947 לחוקר המקרא א. לודס תעתיק של התעודה בצירוף תרגום ופירוש קצר, וזה האחרון פירסמה בצירוף הערות משלו בספר רובינסון ב 1950². המכתב השני, A.2731, פורסם לראשונה בתרגום צרפתי בהרצאה של ג'. דוסין ב-*Rencontre* האשורולוגי שנערך בסטרזבור ב-1965; ההרצאה נדפסה בספר *Rencontre* ב-1966³. עד היום ידוע על 28 תעודות "נבואיות" ממארי, אשר שלוש מתוכן פורסמו רק בתרגום צרפתי. פירסום התעודות לווה בשפע מחקרים על התעודות ובתרגומים לשפות אחדות, רשימה ביבליוגרפית מעודכנת ניתן למצוא בספרו של E. Noort, *Untersuchungen zum Gottesbescheid in Mari* (Neukirchen-Vluyn 1977). המכתב הראשון תורגם לעברית ב-1958 ע"י א. מלמט בצירוף פירוש ודין

היסטורי (א"י ה[תשי"ט], [67-73]).

פרופ' ג'. דוסין העניק לנו העתק בכתב היתדות של המכתב הראשון, העתק שלא פורסם בספר רובינסון, ותודתנו נתונה לו בזה. היות ומאז פרסום המכתב הראשונה רבו ידיעותינו על הכתב, הלשון והסגנון של מכתבי-מארי, בעיקר הודות לפרסומים ולמחקרים של הצוות הצרפתי-בלגי שג'. דוסין עומד בראשו, עלה בידנו להציע לפרופ' דוסין מספר קריאות חדשות⁴, אשר נתקבלו על-ידו. המכתב השני פורסם, כאמור, רק בתרגום צרפתי. בתרגומו לעברית השתדלנו לתרגם לפי שחזור משוער של הנוסח האכדי. את המשפט על הדרישה למשפט צדק הואיל פרופ' דוסין למסור לנו בנוסחו האכדי (ראה [UF VII] [1975] 517).

המכתב הראשון, A.1121 :

[אמור אל אדוני: כה (אמר) נורסין עבדך:]¹ [בד] בר ה...² [כ] [ך]³ אמר לי² אבי-שדי בנוכחות זרחתנים: "אתן³ את ה... ואת הבקר." אדוני⁵ אמר לי לתת את ה...⁴ בנוכחות ע[דים] ⁵ באמרו: "בעתיד אל יתכחש לי!".⁷ העמדתי לו עדים, ידענא אדוני.

⁸ הַדַּד, אֲדוֹן כִּלְסוּ, ⁹ נ[כח] ⁸ בִּנְחַשׁ ⁹ בְּאֲמָרוֹ: הֲאֵם אֵין אֲנִי ¹⁰ הַדַּד, אֲדוֹן כִּלְסוּ, אֲשֶׁר ¹¹ גִּדְלַתִּיו ¹⁰ בֵּין ¹¹ רִגְלֵי ¹² וְאֲשֶׁר הִשְׁיִבֹתִיו ¹¹ לִכְסָא בֵּית-אֲבִיּוֹ! ¹² אַחֲרֵי ¹³ שֶׁהִשְׁיִבֹתִיו ¹² לִכְסָא בֵּית-אֲבִיּוֹ ¹³ שִׁבְתִּי ¹⁴ וְנִתְתִּי לוֹ ¹³ מְקוֹם-מְגוּרִים. ¹⁴ עֵתָה מִפְּנֵי ¹⁵ שֶׁהִשְׁיִבֹתִיו ¹⁴ לִכְסָא בֵּית-אֲבִיּוֹ ¹⁵ אֲנִי רוֹצֵה לְקַחַת מִיָּדוֹ אֶת הַנְּחֻלָּה. ¹⁶ אִם הוּא לֹא יִרְצֶה לְתַת - ¹⁷ אֲנִי הוּא ¹⁶ אֲדוֹן הַכְּסָא ¹⁷ הָאֲדָמוֹת וְהַעִיר - אֶת אֲשֶׁר נִתְתִּי ¹⁸ אֶקַּח! אִם לְעַמַּת זֹאת ¹⁹ יִתֵּן לִי אֶת מְבוֹקְשִׁי, ²¹ אֶתֵּן לוֹ ¹⁹ כְּסָא אַחֲרַי כְּסָא ²⁰ בֵּית אַחֲרַי בֵּית, אֲדָמוֹת אַחֲרַי אֲדָמוֹת, ²¹ עִיר אַחֲרַי עִיר, ²³ וְאֶתֵּן לוֹ ²² אֶרֶץ מְמוּצָא-הַשֶּׁמֶשׁ ²³ עַד מְבוֹאָה! ²⁴ אֶת זֹאת הָאֲפִילוֹ אֲמָרוּ, ²⁵ וְהוּא הַמְּשִׁיךְ לֵהוּיֹת נוֹכַח ²⁴ בִּנְחַשׁ.

²⁵ עֵתָה, בְּנוֹסֶף לְכַךְ, ²⁶ אֲפִילוֹם שֶׁל הַדַּד, אֲדוֹן כִּלְסוּ, ²⁸ שׁוֹמֵר ²⁷ אֶת הַגֶּרֶן שֶׁל אֲלַחְתּוֹם לְנַחְלָה, ²⁸ יִדְעֶנָּא אֲדָנִי. ²⁹ לְפָנַי, כְּאֲשֶׁר יִשְׁבְּתִי בְּמֵאֲרִי, ³¹ הֵייתִי מוֹסֵר לְאֲדוֹנִי ³⁰ כֹּל דְּבַר ³¹ אֲשֶׁר ³⁰ הָאֲפִילוֹם וְהָאֲפִילְתּוֹם ³¹ הָיוּ אוֹמְרִים לִי. ³² עֵתָה אֲנִי יוֹשֵׁב בְּאֶרֶץ אַחֲרַת, ³⁴ הֲאֵם לֹא אֶכְתֵּב לְאֲדָנִי ³³ אֶת אֲשֶׁר אֲנִי שׁוֹמֵעַ וְאֶת אֲשֶׁר אוֹמְרִים לִי? ³⁵ אִם יִגְרַם בְּעֵתִיד נֹזֵק כִּלְשֵׁהוּ, ³⁶ הֲאֵם אֲדָנִי לֹא יֵאמֵר כֵּךְ: "אֶת הַדְּבַר שֶׁהָאֲפִילוֹם אָמַר לְךָ - ³⁸ וְהוּא שׁוֹמֵר ³⁷ אֶת גּוֹרְנְךָ - ³⁸ מְדוּעַ ³⁹ לֹא כָּתַבְתָּ לִּי?" ³⁹ הֲנֵה ⁴⁰ כָּתַבְתִּי ³⁹ אֶל אֲדָנִי, ⁴⁰ יִדְעֶנָּא אֲדָנִי.

⁴¹ דְּבַר נוֹסֶף. הָאֲפִילוֹם שֶׁל הַדַּד, אֲדוֹן חֵלֶב, ⁴² כֹּבֵא אֵלַי [עַם אֲבוֹ] חֵלּוּם וְכֵה אֲמַר לִי ⁴³: "כְּתוּב אֶל אֲדוֹנְךָ... ²⁹ [אֲנִי] אֶתֵּן לְךָ" [אֶרֶץ מְמוּצָא-הַשֶּׁמֶשׁ] עַד מְבוֹאָה! ³⁹ [אֶת זֹאת הָאֲפִילוֹם שֶׁל] הַדַּד, אֲדוֹן חֵלֶב, "אֲמַר לִי בְּנוֹכְחוֹת אֲבוֹ-חֵלּוּם. יִדְעֶנָּא אֲדוֹנִי אֶת זֹאת.

המכתב השני A.2731:

המכתב הזה פגום, בצד הפנים נשתמרו רק שבע שורות; אלה הן חמש הראשונות שהובאו על-ידי דוסין: אמור אל אדוני: כה (אמר) נור-סין עבדך: פעם, פעמים, חמש פעמים כתבתי אל אדוני בדבר נתינת-בקר להדד, וכדבר הנחלה שהדד, אדון כלסו, מבקש ממך.

בצד האחור באים דברי-הדד, שנמסרו לנור-סין על-ידי האפילום של הדד: האם אין אני הדד, אדון חלב, אשר גדלתך [בין רגלי] ואשר השיבותיך לכסא בית-אביך?! מעולם לא בקשתי ממך דבר, (אך) כאשר עשוק ועשוקה זועקים אליך, קום דין את דינם! אם את אשר אני מבקש ממך, אם את אשר אני כותב אליך תעשה, אם תשים לב לדברי, [אתן לך] ארץ ממו [צא השמש עד מבואה], ואת ארץ.... את זאת האפ[ילום של הדד, אדון חלב, אמר לי].

הערות לשוניות וענייניות:

המכתב הראשון. פתיחת-המכתב משוחזרת לפי המכתב השני, ראה G. Dossin, *ARBB*, 5, XXXVIII (1952), 234, n. 20. מספרי-השורות הם לפי הפרסום הראשון.

5, 3, 1 – הנקודות עומדות במקום תרגום המלה, *zukrum*, אשר קריאתה ומובנה אינם ידועים. במכתב השני היא אינה מופיעה, דבר העשוי ללמד אחת מהשטים: או ש *zukrum* הוא בעל-חיים, כדעת דוסין, ולכן נכלל כאן בשם הכללי "בקר", או שאיננו עיקר העניין.

6 – ראה מובן קרוב ב-ARM X. 100.19-20; מורן מתרגם "אל יפר את

החוזה עמי", בדומה למשל, ל-12.11-16.11, A.P. Riftin, *SVJAD*, no. 24-25, 9-8 – לפירוש הפועל *uzuzzum* (מילולית "לעמוד") בהקשר דומה כציון לנוכחות האל ראה, *CAD AII*, 135a; B, 123b; D, 152b; K, 385a; W.G. Lambert *Afo XXV* (1974/1977), 199 (p.221). שימוש הלשון הזה רווח בתיאור טכסי-הבארו: "שמש) הָיָה נוכח בתוך הכבש הזה", "שמש והדד הָיָו נוכחים בכל מה שאקדיש לכם". הָיָו נוכחים בטלה הזה", "שמש והדד הָיָו נוכחים בכל מה שאקדיש לכם". נוכחות האל בנחש מתבטאת בסימנים שהוא רושם על אברי-הקרבת המשמש לנחש: "שמש) תכתוב נחש בתוך הכבש הזה"¹⁰. המבקש לדעת את העתיד שואל (*šâlum*) את האל באמצעות הבארו, והאל עונה (*apâlum*) ע"י הסימנים שבקרבי-הקרבת המתפרשים על-ידי הבארו. המיוחד למכתבנו הוא שהתשובה ניתנת על-ידי "העונים" (*âpilum*)¹¹. כפתיחה לנבואה נאמר שאלה דברי-הדד, אך בסיומם מצוין בפירוש שהם היו דברי-האפילו. דורש הנחש היה, ככל הנראה,

נור-סין.

9-10 - מבנה משפט זה מוצאים במכתב מתל-רימח¹²: "האם אין אני אחותך, אשר...".

10-11 - הכוונה לרגליים האחוריות של בעל-חיים, הדד מתואר כאן בדמות שור¹³.

9-12 - דברים דומים מצטט זמרי-לים מפי ירים-לים במכתבו אליו, A.1153 שורות 8-9:

"זמרי-לים - אנכי העלתיו על כסאו". במכתב זה השבת-זמרי-לים לכיסאו במארי מתוארת כמעשה המלך, במכתבו אותם מעשים מתוארים כמעשה האל, עמדת בניינים בין שתי התפיסות הבאות כאן לידי בטוי מוצאים בדבריו של ירים-לים במכתבו לישוב-יחד, מלך דיר, A.1314 שורות 10-12, 14-16, 32-34: "בנשק הדד וירים-לים הושעתי את בבל", "לולא הדד וירים-לים העיר דיר היתה נדפת כמץ מאז חמש עשרה שנה", "אראה לך את הנשק המר של הדד ושל ירים-לים" - האל והמלך פועלים כאן בצוותא.

13 - יש חושבים, שהכוונה ב"מקום מגורים" לארמון במארי¹⁴. לדעת ד"ר נ. נאמן (בשיחה פרטית) הכוונה לעיר אלחתום.

27, 15 - לדעת אסטור¹⁵ הנחלה היא העיר אלחתום.

18 - צירוף לשוני כזה מוצאים במכתב נוסף ממארי ARM XVIII.1.10 וכן במכתבים משמשרה¹⁶ ומתל-רימח¹⁷.

24 - באכדית אין הא הידיעה, לכן אפשר לתרגם כאן וביתר המקומות בהם מופיעים האפילו בידוע או בחוסר ידוע.

27-28 - על הפקדת-שמירה על הגורן ראה, למשל, את הנאמר במכתב מהתקופה הבבלית העתיקה¹⁸: "שיציב שומר לגרן".

37-38 - מבנה משפט כזה מוצאים ב' ARM X.5.7'-8'.

41 - על הדד, אדון חלב, ראה. H. Klengel, JCS XIX (1965), 87-93.

43 - בין שורה זאת לשורה 1' חסרות כ-5 או 6 שורות. ייתכן מאוד שנוסח הדברים נשתמר במכתב השני.

המכתב השני. מעולם לא בקשתי ממך דבר - תרגמנו כך על סמך ההנחה שהמשפט זה לזה המופיע ב' ARM XVIII.29.12-14.

המקומות

חלב - בירתה של ממלכת ימחד, ראה G. Dossin, RA XXXVI (1939), 47 כלסו - העיר נמצאת בממלכת ימחד, אך מקומה אינו ידוע; דוסין משער שהיא

סמוכה לחלב, או אפילו פרבר שלה¹⁹. לדעת קופר העיר נזכרת בתעודות אללח²⁰, אך לדעת קלנגל מדובר בעיר אחרת²¹.
אלחתום – לפי מכתבים שעדיין לא פורסמו למדים שהעיר נמצאת באיזור חלב²². דוסין מוסר על מכתב שלפיו אספו את תושבי־העיר והודיעו להם שהם ובוסתני־העיר נתונים לזמרי־לים²³.

האישים

הנמען הוא זמרי־לים מלך מארי.
כותב המכתב הוא נורי־סין, אשר לפי דוסין היה שגריר זמרי־לים בחצרו של חמורבי מלך חלב.
ב־1878, שנים רבות לפני־גילוי מארי, פורסמה טביעת־חותם הגליל שלו לפיה נשא את התואר: "עבד זמרי־לים". ראוי לשים לב לנאמר במכתב הראשון: נורי־סין אומר, שכאשר היה יושב במארי היה מוסר לזמרי־לים את הדברים שהאפילו והאפילתום היו אומרים לו. הדבר עשוי ללמד על קשריו המיוחדים למקדש, ובמיוחד, אולי, לנביאי־המקדש, האפילו.
זי־חתנים – גם הוא בדומה לנורי־סין היה "עבד זמרי־לים"; ראה ARM XIV 51.18. הוא היה קשור בעיקר לאיזור משולש החבור ולחלב.
אבי־שדי – הוא מופיע עוד פעם אחת במכתב ARM X. 177. לפי דוסין²⁴ המכתב מלמד שהיה מגיד־עִתִידות (devin). לפי המכתב הראשון אבי־שדי דורש את מסירת־הבקר, ולפי המכתב השני מתברר, שהבקר היה מיועד להדד. הדבר עשוי ללמד על קשר בין אבי־שדי למקדש הדד, אל הממונה על הגדת־העִתִידות. אבו־חלום – אינו מוכר מתעודות אחרות.

תאריך המכתבים

הבסיס לחישוב הכרונולוגיה של זמרי־לים היא הכרונולוגיה של חמורבי מלך בבל, שמלך בשנים 1792–1750 לפנה"ס לערך. יש לשער שזמרי־לים מלך מהשנה ה־19 לחמורפי עד שנתו ה־32, 1774–1761²⁵. כפי שראינו היה נורי־סין שגריר בחלב בזמן חמורפי מלך חלב, אשר עלה למלוכה בשנת 1765 לפנה"ס; מכאן שתאריך המכתבים הוא בין השנים 1765–1761.

תוכן הנבואות

בין מארי וחלב היו בריתות בזמן ירי־לים ובזמן חמורבי. הברית עם ירי־לים

חוזקה על-ידי נשואי־זמרי־לים לשָׁבְתוּ, בת ירי־ם־לים, אשר יחוסה מופיע על חותמה: "שבתו בת ירי־ם־לים אשת זמרי־לים", ARMX.119.21-41; EMPR, 254, הדגמה יפה למהות ברית זו הם דברי ירי־ם־לים לזמרי־לים: "כאשר אש תפרוץ בימחד – בוא! וכאשר אש תפרוץ במארי – אבוא לכבותה!", S 115_11 (72-39). דעה מקובלת היא, שזמרי־לים נמלט לחלב עם כיבוש העיר על-ידי שמש־יֵאָדָד, ושהה בה עד חזרו למארי בעזרת חותנו, ירי־ם־לים; בחלב אף נשא את שבתו לאשה²⁶. דעה זו נראית סבירה בהחלט, אך למען הדיוק ברצוננו להדגיש, שבתעודות שפורסמו עד עתה הסמך היחיד לכך הם דברי הַדָּד, אֲדוֹן כֶּלְסוּ, במכתב הראשון. עד שלא נדע את קורותיו של זמרי־לים בחלב לא נבין כהלכה את הנאמר במכתב־יֵנֹור־סִין. לפי המכתב השני מתברר, שהַדָּד ביקש שני דברים: בקר ואת הנחלה, אך סיבת הדרישה אינה ברורה. מתוכן המכתבים נראה שהמכתב השני קדם לראשון. נראה שלאחר הפצרות רבות הסכים זמרי־לים למסור את הבקר, לא לפני שדאג שהמסירה תיעשה בפני עדים. את הנחלה סירב, כנראה, לתת, והַדָּד נאלץ לפנות אליו בדברים תקיפים: הוא פותח בהזכרת־חֲסִדֵי־הַעֵבֶר, עובר לאיום ומסיים בהבטחה. לפי המכתב השני רואים, שגם הַדָּד, אֲדוֹן חֶלֶב, ביקש דבר מזמרי־לים, היות וקיים דמיון בתוכן דברי הַדָּד אֲדוֹן חֶלֶב והַדָּד אֲדוֹן כֶּלְסוּ, סביר להניח שגם הַדָּד, אֲדוֹן חֶלֶב, דרש את הנחלה. למרות אֵי־הַבְּהִירוֹת האופפת את המכתבים, הרי משאנו עומדים על כך שזמנם הוא השנים האחרונות למלכות זמרי־לים מתגלית לנו תופעה מעניינת ביותר: התקופה היא תקופה של מאבקים אדירים על ההגמוניה במסופוטמיה, מאבקים שזמרי־לים לקח בהם חלק פעיל. בהבטחות של "ארץ ממוצא השמש עד מבואה" יש בוודאי משום הד לציפיותיו של זמרי־לים, אך לא ארכו הימים והציפיות נתגלו כמקסם שווא: חמורכי מלך בבל בגד בבעל־בריתו, זמרי־לים, כבש את מארי, ושם קץ לממלכת מארי.

בדיוננו זה לא עסקנו בשאלת היחס בין נבואות אלה לנבואה המקראית מן הטעם הפשוט, שנושא זה נדון פעמים הרבה במשך שלושים השנים האחרונות מאז עמד ג'. דוסין על חשיבות המכתב הראשון לחקר הנבואה המקראית; עם זאת ברצוננו להדגיש בסיום, כי לדעתנו כל עוד לא נדע את הרקע לתביעות הַדָּד, אֲדוֹן כֶּלְסוּ, והַדָּד, אֲדוֹן חֶלֶב, לא נוכל לעמוד על מלוא משמעות נבואות האפילו, ולכן, כמובן, יקשה עלינו להעריך נכונה את היחס בין נבואות אלה לנבואה המקראית.

- J.-G. Heintz, *Index* לפתח לסימונים של תעודות מארי ניתן למצוא אצל
documentaire des textes de Mari, ARM XVII/1 (1975). 1
- Studies in Old Testament Prophecy*, ed., H.H. Rowley (Edinburgh 1950), 2
 pp. 103-110.
- La Divination en Mésopotamie ancienne et dans les régions voisines*, XIVe 3
 RAI (Strasbourg 1965). (Paris 1966), pp. 77-86.
- L1 . 2 A-bi-KUR-i k[i-a-am] 4. LÚ^[m]éš Š[U.GI^méš] 9. [i(z)-za]-az. (cf. 4
 l.25) 42. [it-ti A-bu]-ḫa-lim 1'. [ma-a-tam iš-tu ši-ti-š]a 3'. [an-ni-tam
 ḫa-pi-lum ša] 5
- בדיון לא נכנסנו לפרטי-עניינים הנוגעים למחקר תעודות מארי, הסתפקנו
 בהבאת תוצאות המחקר וזאת על מנת שלא לסרב את הדיון בעניינים שאינם עיקר
 הנושא. הקיצורים הם לפי R. Borger, *Handbuch der Keilschriftliteratur*, I-III. (Berlin 1967-1975).
ANET Supplement, 189 (625). 6
- J.A. Knudtzon, *Assyrische Gebete an den Sonnengott*, (Leipzig 1893), no. 7
 116. r. 16 and p. 47.
- H. Zimmern, *Beiträge zur Kenntnis der Babylonischen Religion*, (Leipzig 8
 1901), no. 100.41 and pp. 82-91.
- G. Dossin, *RA XXXII* (1935), וראה גם Zimmern, *BBR*, no. 75-78. 9-10. 9
 180, ll. 20-24; 181, ll. 38-40; J. Nougayrol, *RA XXXVIII* (1941), 86, ll.
 21-23; 87, ll. 8-9; A. Goetze, *JCS XXII* (1968), 25-27 *passim*.
- S. Langdon, *OECT VI*, p. 83, l. 12. 10
 W. von Soden, *WO I/5* (1950), 403. 11
- St. Dalley, C.B.F. Walker and J.D. Hawkins, *The Old Babylonian Tablets
 from Tell al Rimah* (British School of Archaeology in Iraq 1976), no. 12
 122. 10-12.
- CAD B, 250 a; 68 (התשי"ט) מלמט, א"י 13
 von Soden, 403. 14
- A.C. Astour, *SMS II/1* (1978), 4 15
- J. Laessle, *The Shemshāra Tablets* (København 1959), 48, 18; *idem*, In 16
*memoriam Eckhard Unger, Beiträge zu Geschichte, Kultur und Religion des
 Alten Orients*, ed. M. Lurker (Baden-Baden 1971), 193, 60.
- מכתב מס' 2, שורה 10. 17
- AbB VII*. 110. 19-20. 18
- ARBB*, 5, XXXVIII (1952), 234, n. 21. 19
- J. R. Kupper, *Bi Or XI* (1954), 120a. 20
- H. Klengel, *JCS XIX* (1965), 89. 21
Studies, 106. 22
- [*BZAW* 150 (1980), 76 עתה גם אצל מלמט ב-6] *Or. XXII* (1953), 108, 23

- ARM X*, p. 286. 24
 M. Anbar, La duree du regnè de Zimri-Lim, roi de Mari, *IOS IX* 25
 (1979)
 G. Dossin, *ARBB*, 5, XXXVIII (1952), 236-237. 26